

10.22059/JIS.2023.335418.1067

Research Paper

Investigating the political and commercial relations of Aghlabids based on the coins discovered from Karaj Abu Dolaf and Tel Yavne

Esmail Sharahi¹ | Maryam Mohammadi² | Majid Montazer Zohouri³

1. PhD Student, University of Hamedan, Hamedan, Iran. Email: sharahi.esmaiel@yahoo.com
2. Assistant Prof., Department of Archeology, University of Bu-Ali Sina, Hamedan, Iran. Email: mohammadi7586@gmail.com
3. Assistant Prof., University of Tehran, Tehran, Iran. Email: majidzohouri@ut.ac.ir

Article Info.

Abstract

Received:
2021/12/10

Accepted:
2023/06/03

Keywords:

*Aghlabids,
Political and
trade relations,
Karaj Abu Dolaf,
Tel Yavne,
Abbasid.*

Aghlabids(184-296 AH) was the first semi-independent government during the Abbasid caliphate in the Islamic Maghreb that with conquering parts of North Africa and southern Italy, especially Sicily and Palermo was able to Mint coins independently in your sphere of influence. Discovery of Aghlabid coins with Abbasi coins in two areas of Astandeh Shazand in Markazi province, which is located in the city of Karaj Abu Dolaf(2008 and 2010) And the ancient site of Tel Yavne near Tel Aviv, which were two areas outside the influence of the majority, Indicates political influence or trade relations with Iran and the Mediterranean fringe governments in the third century AH. How the discovery of these coins, far from the political borders of the majority, explains the political or commercial relations of this government is the main question. Our assumption is that these coins identify the friendly political relations of this government that underlie its trade relations with other governments. In this research, using library resources and archaeological studies Attempted has been made to determine and explain the manner and extent of political and trade relations of Aghlabid government with other contemporary governments.

How To Cite: Sharahi, Esmail; Mohammadi, Maryam & Montazer Zohouri, Majid (2023). Investigating the political and commercial relations of Aghlabids based on the coins discovered from Karaj Abu Dolaf and Tel Yavne. *Journal of Iranian Studies*, 13 (1), 21-39.

Publisher: University of Tehran Press.

بررسی روابط سیاسی و تجاری اغلییان بر اساس سکه‌های کشف‌شده از کرج ابودلف و تل یاونه

اسماعیل شراهی^۱ | مریم محمدی^۲ | مجید منتظرظهوری^۳

۱. دانشجوی دکتری دانشگاه همدان، همدان، ایران. رایانامه: sharahi.esmaiel@yahoo.com

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: mohammadi7586@gmail.com

۳. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: majidzohouri@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

اغلییان (۱۸۴-۲۹۶ قمری) نخستین حکومت نیمه‌مستقل دوران خلافت عباسیان در مغرب جهان اسلام بود. این دولت با سایر دولت‌های هم‌زمان خود روابط سیاسی و تجاری برقرار کردند و توانستند به مدد نیروی دریایی توانمند و نیروهای آموزش دیده‌ای که از سایر ممالک فراهم کرده بودند بر سیسیل و مدیترانه تسلط یابند. کشف سکه‌های اعلی‌ی همراه با سکه‌های عباسی در منطقه آستانه شازند استان مرکزی که محل شهر کرج ابودلف است و محوطه باستانی تل یاونه در نزدیکی تل آویو که دو منطقه خارج از نفوذ اعلی‌یان بودند، نشان از نفوذ سیاسی یا روابط تجاری با ایران و حکومت‌های حاشیه مدیترانه در سده سوم هجری دارد. پرسش اصلی پژوهش این است که کشف این سکه‌ها به دور از مرزهای سیاسی اعلی‌یان، چگونه روابط سیاسی یا تجاری این دولت را تبیین می‌کند؟ مناسبات سیاسی و تجاری اعلی‌یان با مناطق هم‌جوار و بی‌زانس، بستگی به میزان روابط آن‌ها با خلافت عباسی داشت به‌نحوی که هر گاه این مناسبات محکم می‌شد، روابط تجاری و سیاسی آن‌ها با چنین مناطقی نیز رونق می‌گرفت. هدف از پژوهش حاضر، شناخت روابط سیاسی و تجاری اعلی‌یان در جایگاه یکی از دولت‌های نیمه‌مستقل در صدر اسلام هم‌زمان با خلافت عباسیان است. به‌طور قطع، این پژوهش از نظر تاریخ سکه و بررسی روابط میان دولت‌های اسلامی در گستره خلافت عباسی اهمیت دارد. در پژوهش پیش رو، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مطالعات باستان‌شناختی، تلاش شده نحوه و میزان ارتباطات سیاسی و تجاری دولت اعلی‌ی با سایر دولت‌های هم‌زمان بررسی و واکاوی شود.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۰/۰۹/۱۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۱۲/۱۵

واژه‌های کلیدی:

اغلییان، عباسیان،
روابط سیاسی و
تجاری، کرج ابودلف،
تل یاونه.

استناد به این مقاله: شراهی، اسماعیل؛ محمدی، مریم و منتظرظهوری، مجید (۱۴۰۲). بررسی روابط سیاسی و تجاری اعلی‌یان بر اساس سکه‌های کشف‌شده از کرج ابودلف و تل یاونه. فصلنامه پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۳ (۱)، ۲۱-۳۹.

مقدمه

دولت اقلیبی یکی از نخستین دولت‌های نیمه‌مستقل زیر حمایت عباسیان بود که در افریقه در شمال افریقا به مدت صد سال حکومت کرد (عودی، ۱۳۸۵: ۹۵). این دولت با سایر دولت‌های هم‌زمان خود روابط سیاسی و تجاری برقرار کرد و توانست به مدد نیروی دریایی توانمند و نیروهای آموزش‌دیده‌ای که از سایر ممالک فراهم ساخته بود، بر سیسیل و مدیترانه تسلط یابد (تاکایاما، ۱۹۹۲: ۴۳۰). اقلیبیان به دلیل فرمان‌برداری در امور حکومت و شرع اسلام، از عباسیان مشروعیت یافتند و توانستند در کنار ایشان قرار گیرند و از نفوذ سیاسی آنان بر جهان اسلام و مسیحیت بهره‌جویند. آنان اولین امیران محلی بودند که استقلال تمام در امور سیاسی خود داشتند و دینارهای طلا ضرب کردند و مسکوکات باکیفیت و خالص خود را در دادوستد به‌کار گرفتند (اندرسون و دیگران، ۲۰۱۴: ۳-۲). نمونه‌ای از این سکه‌ها در خارج مرزهای سیاسی اقلیبیان در دو محل - یکی در شهر یاونه در نزدیکی تل‌اویو و دیگری در شهر آستانه‌شازند در استان مرکزی ایران که محل آن را با شهر تاریخی کرج ابودلف یکی دانسته‌اند (خزائلی، ۱۳۸۵: ۸۵؛ نعمتی، ۱۳۸۰: ۲۱۱) - به دست آمده‌است. در حقیقت پژوهش حاضر به دنبال این پرسش است که کشف سکه‌ها در خارج از مرزهای سیاسی اقلیبیان، چگونه روابط سیاسی و تجاری این دولت را تبیین می‌کند؟ کشف این سکه‌ها در کنار سکه‌های عباسیان، هر چند اتفاقی بوده، می‌تواند نشان از ارتباطات سیاسی و تجاری قوی این دولت در سده سوم هجری باشد. براساس بررسی‌های صورت‌گرفته، تاکنون پژوهش منسجم و مستقلی در این خصوص انجام نشده‌است. این نوشتار با استفاده از بررسی‌ها و کاوش‌های میدانی در محل شهر تاریخی کرج ابودلف و تل‌یاونه و نیز جمع‌آوری منابع کتابخانه‌ای و با روش توصیفی - تحلیلی، موضوع را بررسی کرده و سرانجام با استناد به منابع و متون فارسی و عربی نگاشته‌شده در باب اقلیبیان، ارتباطات سیاسی - فرهنگی و تجاری را مهم‌ترین عوامل کشف و بروز این مسکوکات در شهرهای پیش‌گفته دانسته‌است.

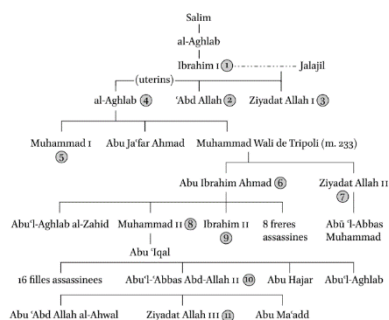
۱. تاریخ سیاسی اقلیبیان

اقلیبیان (اغالبه، بنی‌اغلب) نام حکومتی نیمه‌مستقل و وابسته به دستگاه خلافت عباسی در مغرب جهان اسلامی است که در سال ۱۸۴ قمری به دست ابراهیم بن اغلب ایجاد شد (طبری، ۱۳۷۵: ۵۲۸۰) (شکل ۱ و ۲). ابراهیم که خود یکی از سرداران هارون‌الرشید (۱۸۳ قمری) محسوب می‌شد، اصالت خراسانی داشت. در عین حال که پدرش، اغلب بن سالم بن عقاب بن خفاجه تمیمی (۱۵۰ قمری) نیز یکی از سرداران خراسانی سپاه عباسی به حساب می‌آمد (باسورث ۱۳۸۱: ۸۶). اقلیبیان نخستین خاندان عرب‌تباری بودند که رسماً از سال ۱۸۴ تا بیش از یک قرن، آزادانه و مستقل اما در ظاهر تابع خلافت عباسی بر افریقه حکومت کردند (ابن‌عذارى مراکشی، ۱۴۳۴: ۱۳۰). امیران اقلیبی برای حفظ مشروعیت خویش تا حدودی که به

استقلال و منافعشان آسیبی نمی‌رسید، از خلفای عباسی پیروی و حتی در پوشیدن لباس سیاه به سبک خلفای عباسی و پرداخت خراج سالیانه به آنان مبادرت می‌ورزیدند، ولی در صورت تأمین نشدن منافع و لطمه به استقلال، گاه تهدید به جدایی و پیوستن به مخالفان عباسیان که - مهم‌ترینشان ادریسیان بودند - می‌کردند (عودی ۱۳۸۵: ۱۶۸). در واقع روابط عباسیان با اقلیبیان همواره متأثر از نیاز متقابل و منافع مشترک و سرنوشت یکسان بود؛ زیرا اقلیبیان در افریقیه یک اقلیت عرب‌تبار سنی‌مذهب در میان اکثریتی از خوارج بربری و شیعی و نیازمند پشتیبانی و حمایت خلفای عباسی از مذهب بودند. از سوی دیگر خلافت عباسی نیز دولت سنی‌مذهب اقلیبی را سدی بازدارنده و بزرگ در برابر نفوذ خوارج و علویون می‌دانست و به آن نیاز مبرم داشت (عبدالرزاق، ۱۹۷۲: ۵۲). این دولت همواره روابط سیاسی خود را با بغداد با رعایت شئون اسلامی و خواندن خطبه به نام خلیفه عباسی و اعزام نیروهای کمکی برای عباسیان در قبال حمایت‌های معنوی و مادی خلفا حفظ کرد. مجموعاً امیران اقلیبی از سال ۱۸۴ تا ۲۹۶ حکومت کردند.

شکل ۱. حوزه حکمرانی دولت اقلیبی در شمال افریقا (commons.wikimedia.org)

شکل ۲. امیران اقلیبی از ابتدا تا به آخر (اندرسون و دیگران، ۲۰۱۴: ۵۸)

۲. روابط سیاسی و تجاری اقلیبیان و سایر دولت‌ها

عموماً روابط سیاسی و تجاری اقلیبیان با مناطق هم‌جوار و بی‌زانس بستگی به میزان روابط آن‌ها با خلافت عباسی داشت به‌نحوی که هر گاه این مناسبات محکم می‌شد، روابط تجاری و سیاسی آن‌ها با چنین مناطقی رونق می‌گرفت. اقلیبیان به‌غیر از ادریسیان و علویان که دولت عباسی خواهان ارتباط نداشتن با آنان بود، با سایر ممالک جهان اسلام و مسیحیت، ارتباطات سیاسی و تجاری داشتند. امیران اقلیبی برای حفظ روابط دوستی با ممالک خارجی، فرستادگانی به این مناطق می‌فرستادند و از سفیران آن‌ها در شهرهای عباسیه و رقاده استقبال می‌کردند. ابراهیم اول در سال ۱۸۵ قمری فرستاده‌ای به همراه سفیر هارون الرشید به شهر آخن نزد شارلمانی گسیل داشت (سوریال عطیه، ۱۹۷۲: ۲۵). در دوره حکومت اقلیبیان، فرستادگان و سفیرانی از پیش شاهان فرنگی و سزارهای قسطنطنیه و دوک‌نشین‌های ایتالیا و خلفای عباسی و امیران اموی اندلس به نزد امیران اقلیبی آمدند (عبدالوهاب، ۱۹۶۶: ۲۵۷). اقلیبیان با ایران، به‌خصوص خراسان که از آنجا برخاسته بودند، ارتباطات سیاسی داشتند. پارسیان گروهی بودند که از خراسان به همراه سپاهیان عباسی وارد قیروان شدند و نقش مهمی در فتح سیسیل ایفا کردند (ابن‌وردان، ۱۴۰۸: ۵۶-۵۵)؛ زیرا اسد بن فرات (۲۱۳ قمری)، سردار سپاه، و اکثر لشکریان وی از خراسان بودند. آنان بخشی از جمعیت افریقیه را به خود اختصاص دادند (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۱۲۷). اقلیبیان در ابتدا با والیان مصر و امیران طولونی (حکومت در ۲۵۴-۲۹۲ قمری) به سبب دوستداری و هواداری طولونی‌ها از دولت عباسی، روابط سیاسی خوبی داشتند، ولی به دنبال کشمکش‌های سیاسی که بر سر تصرف شهر مرزی برقه در گرفت و به لشکرکشی انجامید، روابط اقلیبیان با طولونی‌ها رو به تیرگی رفت (بلاذری، ۱۹۸۸: ۲۶۴).

اقلیبیان روابط تجاری مناسبی با سایر دولت‌های هم‌زمان برقرار کردند. بخش عمده‌ای از روابط آن‌ها ناشی از فتح سیسیل و تسلط بر مدیترانه با استفاده از ناوگان دریایی قوی و آموزش‌دیده بود. حاکمان اقلیبی موضع خود بر دریای مدیترانه را که بخش سیسیل و ایتالیای آن را بی‌زانس و سایر رقبای طولونی و بنی‌امیه در دست داشتند تعریف کردند. اقلیبیان قدرت و اعتماد به نفس جدید خود را با رفتن به دریا ابراز کردند (اندرسون و دیگران، ۲۰۱۴: ۲-۳). پس از فتح سیسیل، احتمالاً کالاهای افریقیه از طریق شهرهای ناپل به رم، مرکز امپراتوری، می‌رسید و نوعی دادوستد تجاری میان افریقیه و ایتالیا برقرار بود. کالاهای متنوع و مختلف از افریقیه در بازارهای ایتالیا به وفور دیده می‌شد و حتی سکه اقلیبی نیز رواج داشت که بازار پولی آن منطقه را تحت تأثیر قرار داد و باعث تقلید از آن شد (عبدالرزاق، ۱۹۷۲: ۲۳۷-۲۳۸).

به دلیل وجود بندرهای مهمی چون تونس، سوسه، بجایه و نیز وجود کارگاه‌های کشتی‌سازی فراوان، اقلیبیان در تجارت دریایی منطقه بدون رقیب شدند و در مقام واسطه، نقش مهمی در تجارت بین شرق و غرب جهان اسلام بازی کردند. همین امر باعث شد شهری مثل قیروان، بزرگ‌ترین مرکز تجاری غرب

دریای مدیترانه شود و روابط تجاری آن‌ها با مراکز مهمی چون بغداد گسترش یابد؛ برای نمونه، از افریقیه پارچه و زیرانداز و قماش‌های نفیس به بغداد، و برده سیاه به سرزمین شام صادر می‌شد (ابن‌عذاری، ۱۴۳۴: ۱۸۱). از قیروان به تونس نیز که اینک بندر بزرگ افریقیه شده بود، کالا حمل می‌شد و از این بندرها کشتی به بندرهای مصر و صقلیه و ایتالیا می‌رفت و متقابلاً از آنجا کالاهایی را به قیروان می‌آورد. در دوران اگلییان، قیروان و تونس به سرعت رشد کردند و به بزرگ‌ترین شهرهای جهان اسلام تبدیل شدند، به گونه‌ای که در قیروان انواع محصولات منطقه افریقا مانند گندم و روغن و زیتون و فرش‌های پشمی به فروش می‌رسید و کالاهایی همچون پر شترمرغ و عاج فیل و شمش طلا وارد می‌شد و از این بابت شهرت یافته بود. ناوگان آن‌ها در مدیترانه مرکزی عالی بود (مونس، ۱۳۹۰: ۲۷۳).

در این هنگام، اگلییان نقش واسطه‌گری میان شرق و غرب جهان اسلام را داشتند، به نحوی که کالاهای بیزانسی را از راه سیسیل به مغرب اسلامی و اندلس می‌فرستادند و کالاهای آن سامان و افریقیه را در بازارهای دمشق و بغداد به فروش می‌رساندند (عبدالرزاق، ۱۹۷۲: ۲۲۰ و ۲۲۲ و ۲۳۶). از جمله واردات افریقیه از ایران در عصر اگلی، برنج و گُل اصفهانی بود. برنج ایران در کنار دریاچه کلبیه در حومه قیروان و گل اصفهان در شهر جلولا کاشته می‌شد. افریقیه به شدت از نظام اقتصادی ایران کهن متأثر بود؛ کاربرد برخی واژه‌های فارسی چون سمسار و سرمایه و شاه و بندر در زبان بازرگانان و سوداگران آن زمان، بهترین دلیل بر صحت این ادعاست (الکعاک، ۱۴۳۳: ۴۱).

۳. سکه‌های اگلییان

اگلییان علاوه بر دینارهای طلا و درهم‌های نقره، به ضرب پول‌های خرد دیگری چون قُطَاع و قیراط و خَرُوبِه - که کوچک‌ترین سکه مسی رایج در آن عصر بود - اقدام کردند (مقدسی، ۱۹۸۷: ۱۹۸) ولی چشمگیرترین زیباترین سکه آن‌ها که در مناسبات تجاری در جهان اسلام و مسیحیت جای باز کرد، دینارهای طلا بود (شکل ۳). دیوان سکه در عصر اگلی، جزء چهار دیوان مهم افریقیه به شمار می‌رفت که در کنار باب الطراز و در مجاورت دارالاماره قرار داشت و در آن سکه‌ها ضرب می‌شد و اوزان تعدیل می‌گردید (عبدالوهاب، ۱۹۷۰: ۲۳). بیشتر متولیان ضرب سکه در عصر اگلی از موالی و بردگان رومی و صقلایی بودند؛ همچون موسی در دوره حکومت ابراهیم اول و مسرور در دوره حکومت محمد بن اغلب و شاکر و بلاغ که از مشاهیر غلامان عصر ابراهیم دوم بودند. خطاب، نامدارترین غلام دربار بود که نام آنان در کنار امیر افریقیه بر سکه‌های اگلی ضرب شد (عبدالرزاق، ۱۹۷۲: ۷۶). سکه‌های اگلییان از لحاظ شکل و نوع کتیبه‌ها شبیه سکه‌های عباسیان بود ولی از نظر وزن و اندازه تفاوت داشتند. مکان ضرب در سکه‌های اگلی مشخص نیست و تمام دینارهای اگلی یک‌شکل و یکدست بودند. کلمه «غلب» که در مرکز پشت سکه ظاهر می‌شد، نماد حکومت اگلی بود که بدین ترتیب استقلال خود را از خلیفه عباسی نشان می‌دادند (عجیبی، ۱۹۸۸: ۱۲۹).

شکل ۳. دینار ابراهیم اول (https://en.numista.com/catalogue/pieces81414.html)

ابتدا فقط نام امیران اقلیبی روی سکه‌ها ضرب می‌شد ولی پس از فتح سیسیل در سال ۲۱۲ هجری نام امیران اقلیبی به همراه لقبشان روی سکه‌ها دیده شد (عدوی، ۱۳۸۵: ۱۹۲). این سکه‌ها به سبب ظرافت و نفاست و داشتن وزن دقیق، از سایر سکه‌های جهان اسلام متمایز بود و ارزش خرید خود را تا پایان دوران اقلیبیان حفظ کرد (عدوی، ۱۹۹۴: ۳۹) و در تجارت منطقه مدیترانه به دلیل کیفیت و خلوص آن حضور چشمگیری داشت (عجب، ۱۹۸۸: ۱۲۹). بررسی‌های اولیه روی سکه‌های اقلیبیان نشان می‌دهد به جز سکه‌های ضرب شده در سال ۲۱۱ هجری که نسبت خلوص طلای به کاررفته در آن ۸۳ درصد بود، بقیه تماماً خلوص طلای ناب به نسبت ۹۸ درصد را داشتند. خلوص سکه‌های طلای اقلیبیان، به وضوح نشانگر ثبات و قدرت اقتصادی این دولت در آن دوران است (ارنکروتز و باچاراچ، ۱۹۹۲: ۲۶۵-۲۶۷). وزن هر دینار اقلیبی طی یک قرن ثابت ماند و فقط در واپسین روزهای حکومت اقلیبیان از ۴/۲۰ به ۴/۱۲ گرم تنزل یافت (مقدسی، ۱۹۸۷: ۱۹۸). سکه‌های اقلیبی نادر است و یافتن آن‌ها تاکنون دور از سرزمین تحت سیطره این دولت، غیرمعمول می‌نماید (www.xinhuanet.com, 12-30).

۴. تل یاونه (Tel Yavne)

تل یاونه یا تل یاونیل، محوطه‌ای در شهر باستانی یاونه در بیست کیلومتری تل‌آویو و هشت کیلومتری بندر یاونه یام است (شکل ۴). تل یاونه محوطه وسیعی است و چهار هکتار وسعت و سی متر ارتفاع دارد. تل یاونه به‌طور راهبردی (استراتژیک) بین شاهراه باستانی که مصر را از راه فلسطین به آناتولی وصل می‌کرد، قرار گرفته است. براساس سفال‌های سطحی مطالعه شده، قدمت این اثر به ۱۲۰۰ قبل از میلاد یعنی هزاره دوم پیش از میلاد می‌رسد. آنچه در این محوطه تا به حال طی بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی، شناسایی شده،

شامل آثار عصر آهن، سازکار آبرسانی قرن نهم قبل از میلاد، دیوار شهری فلسطینی متعلق به ۷۹۰ قبل از میلاد، ویرانه‌های یک قلعه صلیبی قرن دوازدهم میلادی و بسیاری از عناصر معماری و سفالینه‌ها از دوره سکونت هلنیستی، ساسانی، ممالیک، و عثمانی است. علاوه بر آن، چند قطعه سفال اوایل و قرون میانی دوره اسلامی نیز طی کاوش‌های باستان‌شناسی به دست آمده‌اند (کلتر و نگار، ۲۰۱۵: ۲۱).

در اوایل دوره اسلامی یا به طور دقیق دوره‌های عباسی و فاطمیان، یاونه شاهد کاهش واقعی جمعیت بود و با وجودی که هنوز بزرگ‌ترین شهرک منطقه بود، با تأسیس رملا (رام‌الله) از اهمیتش کاسته می‌شد (فیشر و تاکسل، ۲۰۰۷: ۳۴). این شهر در دوره بیزانس تا زمان تصرف به دست اعراب مسلمان در قرن هفتم میلادی، رونق داشت؛ صلیبیان، این شهر را در سال ۱۰۹۹ میلادی به تصرف خود درآوردند و آن را «ایبلین» (Ibelin) نام نهادند و قلعه و کلیسایی را در قلعه آن بنا کردند که بعدها مملوک‌ها را آن را مسجد کردند. در سال ۱۲۴۴ میلادی، مملوکیان بر یاونه چیره شدند و نامش را «یبینه» (Yibna) گذاشتند. چشمگیرترین سازه‌ای که امروزه هنوز در محوطه باقی است، یک برج مملوکی است که در مجاورت دیوارهای قلعه صلیبی بنا شده است. پس از تخریب اورشلیم در جنگ‌های صلیبی، یاونه به یک مرکز دینی و اداری برای جمعیت یهودی تبدیل شد. این منطقه، دهکده‌ای عربی در دوره عثمانی (۱۵۱۶ تا ۱۹۱۸ میلادی) بود و تا سال ۱۹۴۸ که در جنگ اعراب و اسرائیل ویران شد، وجود داشت (بومن و دیگران، ۲۰۰۵: ۲-۱). یعقوبی (۲۸۴ قمری) از جمعیت زیاد سامری در یاونه در پایان قرن نهم گزارش می‌دهد (یعقوبی ۱۳۸۱: ۹۰). مقدسی بازگو می‌کند که در یاونه «مسجدی شگفت‌انگیز وجود دارد... و انجیر دمشق در آنجا رشد می‌کند» (مقدسی ۱۹۸۷: ۲۴۸).

در سال ۲۰۱۹، سازمان باستانی فلسطین اشغالی (IAA) از کشف هفت سکه طلای اسلامی با قدمت قرن هفتم میلادی طی کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه تل یاونه خبر داد (شکل ۵ و ۶). این سکه‌ها مربوط به اوایل دوره عباسیان بود و از یک ظرف سفالی شبیه به فلک به دست آمد. یکی از این هفت سکه، یک دینار طلا بود که در دوره خلیفه معروف عباسی، هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳)، ضرب شده بود. تل یاونه و بخش عمده‌ای از خاک فلسطین از قرن هشتم تا دهم میلادی زیر کنترل عباسیان بود. شش سکه دیگر، دینارهای طلا بودند که اغلبیان در داخل و اطراف تونس در شمال افریقا ضرب کرده بودند. اغلبیان تا قرن نهم میلادی سکه‌هایی به اسم حاکمان خودشان ضرب می‌کردند. فقط یک تصویر از این سکه‌ها را خانم لیات ندیو زیو، سرپرست کاوش‌های باستان‌شناسی، در کنار ظرف محل کشف آن‌ها در تل یاونه در همان سال در خبرگزاری‌ها منتشر کرد و دکتر کول (kool) از سازمان باستانی فلسطین اشغالی (IAA)، آن سکه‌ها را بررسی کرد و تعلق شش سکه از هفت سکه را به اغلبیان تأیید کرد.

تاکنون با وجود ارائه گزارش مختصری از آثار اوایل دوره اسلامی به دست سرپرست هیئت باستان‌شناسی (زیو، ۲۰۲۰: ۲)، متأسفانه گزارش مختصر یا مبسوطی از سکه‌ها منتشر نشده و نگارندگان

با وجود تلاش برای به دست آوردن تصاویری از این سکه‌ها، موفق نشده‌اند. با وجود این، سکه‌های پیش‌گفته هرچند منبع چاپ‌شده مشخصی ندارد، از آنجاکه به یک دولت نیمه‌مستقل تعلق دارد و حضور بازرگانان و تاجرانشان را در سایر سرزمین‌های اسلامی و فراتر از شمال افریقا نشان می‌دهد، حائز اهمیت است. سکه‌های اغلیبان یافت‌شده در تل یاونه اطلاعات خاصی راجع به ضرب و سال تولید آن‌ها برای باستان‌شناسانی که در منطقه خاورمیانه کار می‌کنند، به دست می‌دهد.

شکل ۴. موقعیت تل یاونه نسبت به دریای مدیترانه (بومن و دیگران، ۲۰۰۵: ۱-۲)

شکل ۵. سکه‌های کشف‌شده از تل یاونه در فلسطین اشغالی (Xinhua/Israel Antiquities)

شکل ۶. محل کشف سکه‌ها در فلسطین اشغالی (Xinhua/Israel Antiquities Authority)

۵. کرج ابودلف (آستانه شازند)

کرج ابودلف یکی از شهرهای معروف و بزرگ ایران در طول دوران اسلامی، به‌ویژه قرون اولیه و میانی، بوده‌است. امروزه مکان این شهر را با جایگاه فعلی شهر آستانه در چهل کیلومتری جنوب‌غرب شهر اراک منطبق می‌دانند؛ البته بررسی متون تاریخی دوره اسلامی و پژوهش‌های باستان‌شناسی و شواهد تاریخی موجود در شهر آستانه این انطباق را دور از ذهن نمی‌داند. این مکان براساس اشارات متون تا قبل از ورود اعراب مأمون پارسیان بوده و در قالب یک روستا یا شهر کوچک آبادانی داشته‌است (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۴۸) و نام کره یا بوهین کره را پارسیان بدان اطلاق کرده‌اند (حموی، ۱۳۶۲: ۴۴۶). در اوایل حکومت عباسیان، امیری با حکم خلیفه وقت یعنی مأمون (حکومت: ۱۹۸-۲۱۸)، به حکومت این منطقه گمارده می‌شود که معروف به «عیسی بن ادریس عجلی» بوده‌است. این شخص که از خاندانی موسوم به ابی‌دلف بوده، در کرج شروع به ساخت‌وسازهای گسترده می‌کند و این کار را فرزند و جانشین او به نام «قاسم بن عیسی» ادامه می‌دهند. بنا به این دلیل، کره یا کرج با نام خاندان ابی‌دلف پیوند خورده و به نام کرج ابی‌دلف یا ابودلف معروف می‌شود (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۲) (جدول ۱). ابن‌فقیه از جغرافیانویسان قرن چهارم هجری، درباره این موضوع بیان داشته‌است:

پس از آن عیسی بن ادریس به کرج آمد و بر آن سامان استیلا یافت و بارو افراشت و چون کار ابودلف بالا گرفت و نزد سلطان عزیز شد، آن بارو را بزرگ کرد و دامنه داد و آنجا را کرج نامید؛ مردم، آنجا را کرج ابودلف گفتند. امروز خود کرج در میان شهرها شهری است، پیش از این از روستای اصفهان بود لیکن اکنون به تنهایی استقلال دارد و ایغارین نام گرفته‌است (ابن‌فقیه همدانی، ۱۳۴۹: ۵۲۹).

در سال ۳۱۴ هجری، خلیفه وقت عباسی، المقتدر بالله (۲۹۵-۳۲۰)، پس از استیلا بر این شهر در آن سکه‌های طلا ضرب کرد (شکل ۷). این شهر را مکانی برای حکومت آل‌زیار و بویه‌یان نیز دانسته‌اند. این شهر تا زمان حکومت صفوی کرج نامیده شد و در این دوره با توجه ویژه‌ای که به بنای امام‌زاده سهل بن علی می‌شود، احتمالاً این بخش شهر که با نام «آستانه» معروف بوده، رشد یافته و بخش کهن آن به

مرور زمان تخریب شده و از بین رفته است (نظمی افشار، ۱۳۸۳: ۷۶).

جدول ۱. حاکمان دلفی کرج و بازه زمانی حکومت آن‌ها در این شهر (زرین کوب ۱۳۶۷: ۲۹۵-۳۰۲)

ردیف	نام حاکم دلفی	بازه زمانی تقریبی حکومت در کرج (هجری قمری)
۱	ابودلف قاسم بن عیسی	۱۹۲ تا ۲۲۶
۲	عبدالعزیز بن ابودلف	۲۲۶ تا ۲۶۰
۳	دلف بن عبدالعزیز	۲۶۰ تا ۲۶۵
۴	احمد بن عبدالعزیز	۲۶۵ تا ۲۸۰
۵	عمر بن عبدالعزیز	۲۸۰ تا ۲۸۱؟
۶	بکر بن عبدالعزیز	۲۸۱ تا ۲۸۴

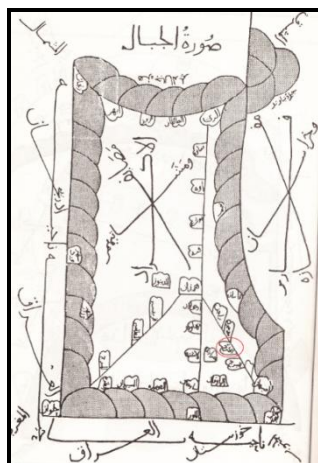

شکل ۷. سکه طلای المقتدر بالله، ضرب کرج، تاریخ ۳۱۴ قمری (<http://www.coinarchives.com>)

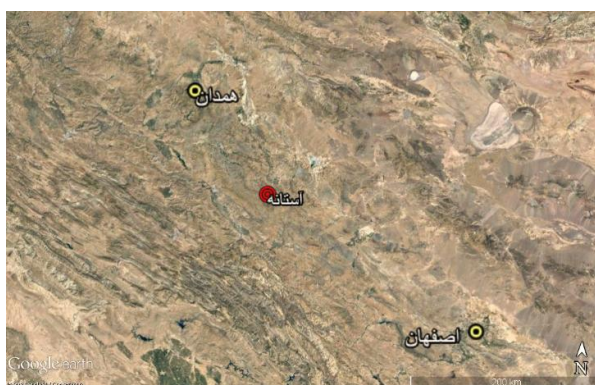
براساس مکانی که منابع و متون تاریخی قرون اولیه و میانه اسلامی برای کرج به‌عنوان منزلگاهی میان همدان و اصفهان برشمرده‌اند (قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰: ۳۵-۳۶؛ حموی بغدادی، ۱۹۹۵: ۴۴۶) (شکل ۸ و ۹) یا موقعیتی که برای آن نسبت به عوامل طبیعی ذکر کرده‌اند، می‌توان موقعیت فعلی شهر آستانه را با کرج یکی دانست. حمدالله مستوفی (۱۳۶۴: ۷۶) در *نزهة القلوب* در باب کرج آورده است:

کرج از اقلیم چهارم است؛ طولش از جزایر خالدات قدمه و عرض از خط استوا له و ابودلف عجللی به عهد هارون الرشید ساخت. کوه راسمند بر طرف شمال آن است و در پای کوه آن چشمه‌ای بس بزرگ است. آن را چشمه کیخسرو خوانند و مرغزاری طویل و عریض دارد، شش فرسنگ در سه فرسنگ؛ آن را مرغزار کیتو خوانند. این کوه راسمند که حمدالله مستوفی به آن اشاره می‌کند، امروزه به نام راسوند، رشته‌کوه بلندی از کوه‌های زاگرس در شمال شهر آستانه است. سوی آن، در شهر آستانه محوطه بزرگ چندهکتاری باقی مانده که محلیان آن را تپه‌قلعه ابودلف می‌خوانند. اثری که مورد نظر ماست، تپه‌قلعه ابودلف است که

ویرانه‌ای است از کاخ باشکوه ابودلف و آثار دیوارهای آن پیداست و زمین وسیعی را به وسعت چهارصد متر در چهارصد متر اشغال کرده‌است (کبیری، ۱۳۶۲: ۲). در سال ۱۳۸۰ آقای محمدرضا نعمتی با هدف تعیین عرصه و حریم تپه‌قلعه ابودلف، گمانه‌زنی در این محوطه را آغاز کرد که با وجود کامل نشدن پروژه، با کشف شواهدی از سکونت در این محوطه چون کف‌فرش آجری، اسکلت انسانی، بقایای دیوار سنگی و تنبوشه‌های سفالی، دیوار با تزیین گچ‌بری، ستونچه گلی با روکش گچ، دیوار و بقایای طاق آجری و قطعات سفال با فنون مختلف، همراه بود. براساس شواهد موجود، به‌خصوص قطعات سفال، وی این محوطه را از سده چهارم تا هشتم هجری تاریخ‌گذاری کرد (نعمتی، ۱۳۸۰: ۱۴۲-۱۴۰).

شکل ۸. موقعیت کرج در سرزمین جبال در سده چهارم هجری (ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۳۵۶)

شکل ۹. موقعیت شهر آستانه نسبت به همدان و اصفهان

هر ساله در شهر آستانه و از لایه‌های زیرین این شهر، حین عملیات عمرانی، آثار بسیاری از جمله سنگ

قبرهای کتیبه‌دار و ظروف سفالی و کتیبه کاشی به دست می‌آید. مهم‌ترین این کشفیات تعداد ۲۷۷ دینار دوره عباسی بود که حین خاک‌برداری برای ایجاد مصلی در بهار ۱۳۸۷ از محله توده آستانه ضبط شد. از میان این تعداد، ۲۷۰ سکه مربوط به عباسیان و هفت مورد دیگر مربوط به اغلییان بود (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۵: ۴۶). سکه‌های عباسی از سال ۱۳۳ تا ۲۵۳ هجری ضرب شده و به غیر از یک مورد در محمدیه (ری)، باقی در خارج از مرزهای ایران - یعنی سرمن‌رای (سامرا)، شاش (تاشکند)، مصر، مدینه‌الاسلام (بغداد)، مرو، سمرقند، بصره، دمشق، مغرب - ضرب شده بودند و به خلیفه سفاخ، منصور، هادی، مهدی، هارون‌الرشید، مأمون، امین، مستعین، واثق، معتصم، متوکل، معتز تعلق داشتند. سکه‌های اغلیبی نیز مربوط به عبدالله اول، زیاده‌الله اول، ابوعقال الاغلب، محمد اول، احمد اول بودند که بین سال‌های ۱۹۶ تا ۲۴۸ هجری بر افریقیه حکومت کردند (جدول ۲). سکه‌های اغلییان مکان ضرب نداشتند و نامی از خلیفه عباسی در آن‌ها حک نشده بود. کلمه «غلب» که به عنوان نشانی در پشت سکه‌های اغلیبی تکرار می‌شد، در پشت این نمونه‌ها نیز دیده می‌شود. در سکه‌های زیاده‌الله سوم، علاوه بر نام امیر اغلیبی، نام مسرور، غلام زیاده‌الله سوم، نیز به چشم می‌خورد (همان: ۱۹۰-۱۹۱).

جدول ۲. مشخصات سکه‌های کشف‌شده از کرج ابودلف (آستانه سازند استان مرکزی) (منبع: نگارندگان)

شماره	تصویر سکه	مشخصات
۱		سکه عبدالله اول اغلیبی، ضرب ...، تاریخ ۲۰۰ قمری، وزن ۳/۹ گرم رو: لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله پشت: غلب محمد رسول الله عبدالله بسم الله ضرب هذا الدینر سنه ماتین
۲		سکه زیاده‌الله اول، ضرب ...، تاریخ ۲۱۲ قمری، وزن ۴/۱ گرم رو: لا اله الا الله وحده لا شریک له مسرور محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله پشت: غلب محمد رسول الله زیاده‌الله بسم الله ضرب هذا الدینر سنه اثنی عشر و ماتین

شماره	تصویر سکه	مشخصات
۳		سکه زیاده‌الله اول، ضرب ...، تاریخ ۲۱۶ قمری، وزن ۴/۱ گرم رو: لا اله الا الله وحده لا شریک له مسرور محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله پشت: غلب محمد رسول الله زیاده‌الله بسم الله ضرب هذا الدینر سنه ست عشر و مأتین
۴		سکه ابوعقال الاغلب، ضرب ...، تاریخ ۲۲۵ قمری، وزن ۴/۱ گرم رو: لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله پشت: غلب محمد رسول الله الاغلب بسم الله ضرب هذا الدینر سنه خمس وعشیرین و مأتین
۵		سکه محمد اول، ضرب ...، تاریخ ۲۲۸ قمری، وزن ۴/۳ گرم رو: لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله پشت: غلب محمد رسول الله محمد بسم الله ضرب هذا الدینر سنه ثمان واربعین و مأتین
۶		سکه محمد اول، ضرب ...، تاریخ ۲۳ قمری، وزن ۴/۱ گرم رو: لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره ... پشت: غلب محمد رسول الله محمد بسم الله ضرب هذا لدینر سنه ... ثلثین و مأتین
۷		سکه احمد اعلی، ضرب ...، تاریخ ۲۴۳ قمری، وزن ۴/۲ گرم رو: لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله پشت: غلب محمد رسول الله احمد بسم الله ضرب هذا الدینر سنه ثلث واربعین و مأتین

بحث و بررسی

هنگامی که در سال ۱۳۸۷ خورشیدی، سکه‌های عباسیان و اقلبیان در شهر آستانه به دست آمد، هیچ‌کس کشف سکه‌های اقلبی را کیلومترها دورتر از قلمرو اقلبیان پیش‌بینی نمی‌کرد. کشف این سکه‌ها در آن روز در شهر آستانه عجیب بود، ولی کشف سکه‌های اقلبیان در کنار سکه‌های هارون‌الرشید در یک ظرف سفالی در شرق دریاچهٔ مدیترانه و در سرزمین فلسطین نشان داد می‌توان با توسعهٔ قدرت سیاسی و تجاری، مرزها را درنوردید و فعالیت‌های بازرگانی را خارج از قلمرو سیاسی و فرهنگی پیگیری کرد. در این میان، آنچه باید بدان توجه کرد اینکه دولت عباسی یا امپراتوری عباسی که بر شرق و غرب جهان اسلام حکومت می‌کرد، اقلبیان را مدافع حریم مذهبی و سیاسی در مرکز مدیترانه می‌دانست و به آنان اجازه داد تا سیسیل و مدیترانه را با دریانوردان خود درنوردند و بر جزیره‌ها و بندرها و سواحل مدیترانه چون یاونه یام در نزدیکی شهر یاونه که پلی ارتباطی با شام به حساب می‌آمد، تسلط یابند و تجارت خود را با دوردست‌ها یا شهری که اعراب بنی‌عجل در ناحیهٔ جبال ایران به نام کرج ساخته و توسعه دادند، برقرار کنند. یاونه شهر بزرگی در سده‌های اولیهٔ اسلام بود و در همان سده‌ها تحت حکومت عباسی به حساب می‌آمد. این شهر به طور قطع نقش خود را به‌عنوان یک شهر حائل بین بندرهای شرق مدیترانه چون یاونه یام و سرزمین شام ایفا کرد و کشف آثار دورهٔ هخامنشی و بیزانسی و آثار دورهٔ اسلامی در آن از شروع تا دورهٔ عثمانی، نشان از رونق آن در دوره‌های مختلف دارد. به یقین، بازرگانان افریقیه‌ای یا بازرگانان اروپایی که بین شام و اروپا و شمال آفریقا به سبب دریای مدیترانه و سرزمین فلسطین در حرکت بودند، از این شهر عبور کرده و در آن دادوستد داشته‌اند؛ از این رو کشف سکه‌های عباسی و اقلبیان به دلیل تسلط اقلبیان بر مدیترانه و ارتباطات سیاسی و تجاری آن‌ها با شام و فلسطین توجیه‌پذیر است. طبق شواهد موجود، اقلبیان به نسبت دیگر حکومت‌های محلی مانند طولونی‌ها در مصر، مقبولیت بیشتری داشتند؛ زیرا اقلبیان وفاداری خود را با زدن سکه به نام خلیفه^۱، بردن نام او در خطبه‌ها و یاری رساندن او در مواقع نیاز ثابت کردند؛ کاری که امیران محلی کرج مانند ابودلف قاسم بن عیسی (۱۹۰-۲۲۶ قمری) در جانبداری از امین در مقابله با مأمون انجام داد و به مانند ابراهیم اول اقلبی با فرستادن نیرو، امین را یاری کرد یا تلاشی که عبدالعزیز بن قاسم دلفی (۲۲۶-۲۶۰ قمری) در ساماندهی هرج‌ومرج ترکان در زمان المستعین بالله انجام داد و همین باعث شد تا مستعین ادارهٔ حکومت

۱. ابراهیم اول اقلبی در سال ۱۸۹ هجری برای خلیفهٔ عباسی، هارون‌الرشید، و زیاده‌الله سوم در سال ۲۹۱ هجری و به روایتی در سال ۲۹۵ هجری برای مقتدر عباسی سکه‌هایی ضرب کرد و فرستاد. ابراهیم در آن سکه به‌جای غلب از «للخلیفه» استفاده کرد و زیاده‌الله سوم بر این سکه اشعاری حک کرد. وزن این سکه‌ها نسبت به سکه‌های معمولی ده برابر سنگین‌تر بود (عبدالوهاب، ۱۹۶۶: ۴۳۳-۴۳۴).

اصفهان تا ری را به عبدالعزیز واگذارد (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۵۸). نفوذ سیاسی و مقبولیت خاندان ابودلف بعد از عبدالعزیز تا آنجا پیش رفت که احمد و سپس عمر بن عبدالعزیز سکه‌های طلا و نقره‌ای در اصفهان و شیراز، ماه بصره، همدان و ارجان ضرب کردند و نام خود را در کنار خلفای عباسی، چون المعتض بالله، جاودانه ساختند (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲۶۰). به هر ترتیب هر دو حکومت عربی - یعنی اغلبیان در یک سطح وسیع و ابودلفیان در یک مقیاس کوچک‌تر - حامی منافع عباسیان بودند و همین روابط سیاسی عمیق آن‌ها باعث شد تا عباسیان پلی برای ارتباط و اتصال این دو حکومت محلی به حساب آیند و پیوند سیاسی و تجاری آن‌ها را مستحکم سازند. این پیوند که به سبب خلافت عباسیان شکل گرفته بود، با از بین رفتن اغلبیان و خاندان ابودلف در قرن سوم از میان رفت. سپس شهرهای اغلبیان به دست خلفای فاطمی افتاد و کرج را هم حکومت‌های محلی در ایران اداره می‌کردند.

به نظر می‌رسد یک‌دستی و خلوص و مرغوبیت سکه‌های اعلی که در قرون اولیه اسلام هم‌تا نداشت، به بازرگانان اروپایی و افریقیه‌ای اجازه داد تا از این امتیاز سکه‌ها استفاده کنند و از آن‌ها در معاملات و دادوستد در کنار دینارهای عباسی بهره گیرند. خلوص ۹۸ درصدی دینارهای طلا و وزن ثابت و استاندارد این سکه‌ها که بین ۴/۱۶ تا ۴/۲۰ گرم بود، نشان از ثبات اقتصادی اغلبیان و حفظ ارزش خرید این دینارها تا پایان دوره صدساله این دولت داشت تا جایی که در مرکز فلات ایران در شهر کرج ابودلف و در فلسطین می‌توان شاهد سکه‌های این حکومت بود. توجیه‌پذیرترین دلیل برای کشف این سکه‌ها، با وجود خلوص سکه‌ها و استفاده از طلا با عیار بالا را می‌توان ناشی از اقتدار سیاسی اغلبیان در سده‌های دوم و سوم، دوستی با خلافت عباسی و نیز تجارتی دانست که به سبب دستیابی به دریانوردی قوی حاصل شده بود.

نتیجه

اغلبیان در مقام امیران محلی افریقیه که زیر نفوذ سیاسی و مذهبی خلفای عباسی قرار داشتند، به سبب تبعیت از عباسیان، در سده دوم و سوم قمری توانستند بر بخش‌هایی از مغرب جهان اسلام تسلط یابند و نقش خود را در پیشگیری از فعالیت‌های مذهبی معاند و حرکت‌های سیاسی که حدود مرزهای دولت عباسی را در مغرب تهدید می‌کرد، بازی کنند. این دولت به دنبال انجام وظیفه محوله و نفوذ سیاسی عمیق، از طرف دولت عباسی در امور سیاسی مختار شد و توانست با اتکا بر دریانوردی، بخش‌هایی از جنوب ایتالیا و جزایر سیسیل و مدیترانه را در دست گیرد و به دنبال رونق اقتصادی حاصل از کسب غنایم، سکه‌های طلای مرغوب ضرب کند و از آن‌ها در مراودات تجاری در شرق جهان اسلام و اروپای مسیحی بهره گیرد. نمونه‌هایی از سکه‌های این دولت در دو شهر مهم دوره اسلامی یاونه در فلسطین و شهر کرج ابودلف در سرزمین جبال ایران به دست آمده‌است. شاید کشف این سکه‌ها به دور از قلمرو

سیاسی اقلبیان، به‌ویژه در ایران، کمی دور از ذهن به نظر می‌رسید، ولی قرار گرفتن سکه‌های اقلبیان در کنار سکه‌های عباسی و جابه‌جایی این سکه‌ها در ایران و فلسطین، یک کشف مهم قلمداد شود و بدون شک نشان از هم‌افزایی و همراهی اقلبیان با دولت عباسی یا حضور تاجران و بازرگانان این دولت در سایر بلاد اسلامی دارد. هر دو دولت اقلبی و دلفی، حکومت‌های محلی تابع عباسیان و مدافع حریم آن‌ها به حساب می‌آمدند و این دولت عباسی بود که نفوذ سیاسی اقلبیان را پذیرفت و به آنان اجازه داد تا آزادانه در سواحل مدیترانه که بخش عمده‌ای از آن را در دست گرفته بودند یا سرزمین‌های دورتر چون ایران تجارت کنند و ضمن برخورداری از رونق اقتصادی، اهداف و منافع مالی و سیاسی عباسیان را پی بگیرند. اقلبیان به‌جز معدود برهه‌هایی از حکومت صدساله خود در افریقیه، ثبات اقتصادی داشتند و این ثبات به آن‌ها اجازه داد تا سکه‌های یک‌دست با درصد طلای بالا ضرب کنند که در دادوستدها مورد استقبال بازرگانان مسلمان و مسیحی قرار گیرد. به نظر، نوع و زیبایی سکه‌های اقلبیان را می‌توان مؤلفه‌ای برای پذیرش و استفاده از آن در جهان آن زمان دانست.

منابع

- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۹۳۸)، *صورة الارض*، بیروت، دار صادر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۳)، *تاریخ ابن خلدون*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، جلد ۶، تهران، مؤسسه مطالعات و تاریخ فرهنگی.
- ابن عذاری مراکشی، ابی‌العباس احمد (۱۴۳۴/۲۰۱۳)، *البيان المغرب فی اختصار ملوک الاندلس و المغرب*، تحقیق بشار عواد معروف و محمود بشار عواد، الطبعة الاولى، تونس، دارالغرب الاسلامی.
- ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق (۱۳۴۹)، *مختصر البلدان*، ترجمه ح. مسعود، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن‌وردان (۱۴۰۸/۱۹۸۸)، *تاریخ مملکة الاغالبه*، تحقیق محمد زینهم عزب، الطبعة الاولى، القاهرة، مکتبه مدبولی.
- باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۸۱)، *سلسله‌های اسلامی جدید، راهنمای گاه‌شماری و تبارشناسی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز باستان‌شناسی اسلام و ایران.
- بلادری، ابوالحسن احمد بن یحیی (۱۹۸۸)، *فتوح البلدان*، الجلد الاول، بیروت، دار و مکتبه الهلال.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸)، *اشکال العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات فیروز منصوری، تهران، آستان قدس رضوی.
- حموی بغدادی، یاقوت (۱۳۶۲)، *برگزیده مشترک یاقوت حموی*، ترجمه محمد پروین گنابادی، جلد ۴، چاپ ۲، تهران، امیرکبیر.
- _____ (۱۹۹۵)، *معجم البلدان*، المجلد الرابع، بیروت، دار صادر.
- خزائی، علیرضا (۱۳۸۵)، «معرفی شهر گمشده کرج ابودلف در اثری جغرافیایی از محمدحسن خان اعتماد السلطنه»، *مجله*

- دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره ۲، شماره‌های ۴۴ و ۴۵، صفحات ۸۸۷۱
- رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳)، سکه‌های ایران در دوره اسلامی؛ از آغاز تا برآمدن سلجوقیان، تهران، سمت.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۷)، تاریخ مردم ایران؛ از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه، جلد ۲، تهران، امیرکبیر.
- سوریال عطیه، عزیز (۱۹۷۲)، *العلاقات بین الشرق و الغرب تجاریه - ثقافیه - صلیبیه*، ترجمه فیلیب صابر سیف، الطبعة الاولى، قاهره، دارالثقافه.
- شراهی، اسماعیل؛ صدیقیان، حسین (۱۳۹۵)، *سکه‌های طلای عباسی و اغلییان کرج ابودلف (شهر آستانه شازند)*، تهران، علم و دانش.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد ۱۲، چاپ ۵، تهران، اساطیر.
- عبدالرزاق، محمود اسماعیل (۱۹۷۲)، *الاعلییان*، تونس، مکتب سعید رأفت.
- عبدالوهاب، حسن حسنی (۱۹۶۶)، *ورقات عن الحضارة العربیة بافريقيه التونسیة*، الجلد الاول، تونس، مکتب المنار.
- _____ (۱۹۷۰)، *بساط العقیق*، تونس، مکتب المنار.
- عدوی، عبدالله (۱۹۹۴)، *مجمل تاریخ المغرب*، الجلد الثاني، بیروت، المركز الثقافی العربی.
- عدوی، ستار (۱۳۸۵)، *تاریخ دولت اغلییان در افريقيه و صقلیه*، تهران، امیرکبیر.
- قدمه بن جعفر (۱۳۷۰)، *الخراج و صنعته الكتابیه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران، البرز.
- کبیری، احمد (۱۳۶۲)، «گزارش بررسی و شناسایی آثار سریند»، اداره کل حفاظت آثار باستانی ایران، منتشر نشده.
- الکعاک، عثمان (۱۴۳۳)، *العلاقات بین تونس و ایران عبر التاريخ*، تونس، الشركة التونسیة.
- مستوفی، حمدالله بن ابی بکر (۱۳۶۴)، *تاریخ گزیده*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر.
- مقدسی البشاری (۱۹۸۷)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، به اهتمام محمد مخزوم، بیروت، دار احیاء.
- نعمتی، محمدرضا (۱۳۸۰)، «پژوهش و گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه باستانی ابودولف (استان مرکزی، شهر آستانه)»، آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان مرکزی، منتشر نشده.
- نظمی افشار، محمدمصدق (۱۳۸۳)، «شازند، شهری به قدمت تاریخ»، *جستارهای شهرسازی*، سال ۳، شماره ۹، صفحات ۷۷-۶۸.
- مونس، حسین (۱۳۹۰)، *تاریخ و تمدن مغرب*، ترجمه حمیدرضا شیخی، جلد ۱، تهران، سمت.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۸۱)، *البلدان*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، چاپ ۴، تهران، علمی و فرهنگی.

- Ajjabi, H. 1988. *Jâmi al-maskoukât al-Arabiyya bi-Ifriqiyya*, t.1, Tunis, INAA, N. 146, p. 129, pl. 18.
- Anderson, G.D; Fenwic, C and. Owen, M.R. (Eds.) 2014. *The Aghlabids and their Neighbours: An Introduction*. London, Brill.
- Bauman, p; Goren, A; Freund R. and Canadian, P.R. 2005. *Archaeological Reconnaissance at Tel Yavne: 2-D Electrical Imaging and Low Altitude Aerial Photography*, Journal of Exploration Geophysics, Jun , VOL. 30, No. 06.
- Fischer, M and Taxel, I. 2007. *Ancient Yavneh: Its History and Archaeology*. *Tel Aviv* 34: 204-284.

Ehrenkreutz, A. and Bacharach, L. 1992. *Monetary Change and Economic History in Medieval Muslim World*, [Aldershot, Hants] ; Brookfield, Vt, USA, Ashgate Pub.

Kletter, R. and Nagar, Y. 2015. *An iron age cemetery and other remains at Yavne*. *Atiqot* 81,21.

Zive, L.N. 2020. *Yavne (Preliminary Report)*, Israel Antiquities Authority
<https://www.jstor.org/stable/10.2307/2701896>

Takayama, H. 1992. The Aghlabid Governors in Sicily (Islamic Sicily 1), *AJAMES*, No.7
<https://en.numista.com/catalogue/pieces81414.html>

<http://thejewishvoice.com>.

<http://www.coinarchives.com>.

www.xinhuanet.com, 12-30